

25. **Щербак В.** Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2000.

26. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків: у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1990. – Т. 2.

27. **Engel von J.-C.** Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken / J.-C. von Engel. – Halle, 1796. – S. 35-65. Mode of access: <https://books.google.de/books?id=ytpPAAAAcAAJ&pg=PR3&dq=Geschichte+der+Ukraine+und+der+Kosaken+%2B+engel&hl=de&sa=X&ei=H254T9ejKsSOswbZzKWdBA&ved=0CGMQ6AEwCA#v=onepage&q=Geschichte%20der%20Ukraine%20und%20der%20Kosaken%20%2B%20engel&f=false>

28. **Pociecha W.** Daszkiewicz (Daszkowicz) Eustachy (Ostafij) (ur. ok. 1455 †1535) / W. Pociecha / Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – Т. IV/1, zeszyt 16. – S. 444–447.

Надійшла до редколегії 01.08.2016

УДК 94(477)

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України

ПЕРЕД БУРЕЮ: ЗВЕДЕННЯ ДРУГОГО КОДАКА

Детально висвітлюються перипетії довгого і болісного будівництва другого Кодака на новому місці на схід від форту Ж. де Маріона. Вперше в українській історіографії встановлено, що життя в першому Кодакі тривало і після знищення повстанцями німецької залоги і видачі в грудні 1635 р. І. М. Сулими реєстровцям. Встановлено, що роботи по зведенню другого Кодака розпочалися не в 1638 чи 1639 р., як твердить сучасна історіографія, а ранньою весною 1636 р.

Ключові слова: Владислав IV, С. Конєцпольський, Ф. Гектант, І Арцішевський, Я. Пляйтнер.

В. С. Мороз

Национальный союз журналистов Украины

ПЕРЕД БУРЕЙ : ВОЗВЕДЕНИЕ ВТОРОГО КОДАКА

Детально освещены перипетии длительного и болезненного строительства второго Кодака на новом месте на восток от форта Ж. де Маріона. Впервые в украинской историографии установлено, что жизнь в первом Кодаке продолжалась и после уничтожения восставшими немецкого гарнизона и выдачи в декабре 1635 г. И. М. Сулимы реєстровцям. Доказано, что работы по возведению второго Кодака начались не в 1638

или в 1639 г., как утверждает современная историография, а ранней весной 1636 г.

Ключевые слова: Владислав IV, С. Конецпольский, Ф. Гектант, И. Арцишевский, Я. Пляйшнер.

V. S. Moroz

National Union of Journalists of Ukraine

BEFORE THE STORM: CONSTRUCTION OF THE SECOND KODAK FORTRESS

In the article we detail of the long and painful construction of the second Kodak fortress on located the new side east of the fort Tea de Marion. For the first time in Ukrainian history it has been established, that life in the first Kodak would continue after destruction by rebels of the German garrison, and I. M. Sulima's extradition to the registers in December 1635. Approximately one half of the Kodak's fortress was destroyed, shortly after conquers garrison arrived and wire housed during construction of the new fortress. We have proved that in spite of popular historical thought that fortification's construction did not stop during the Cossaks Cebellion in 1637–1638. It has been established that work of the construction of the second Kodak was started in 1638 o-1639, this was established by modern review of historical records from the early spring of 1636.

Keywords: Wladyslaw IV, S. Koniecpolski, I. Arkhiszewskiy, Y. PTilyitner.

В історіографії поширена думка про відновлення Кодака. Вперше цю думку, яка й досі зустрічається серед сучасних істориків, висловив польський історик М. Дубецький (1838–1926) [12, с. 415]. Це не відповідає дійсності. Насправді уряд Речі Посполитої дійшов висновку про недоцільність відбудови зруйнованого І. М. Сулимою укріплення, вирішивши натомість збудувати на новому місці значно більшу і могутнішу фортецю. А поки що...

У грудні 1635 р. в Кодаку завершувалася розправа над сулимівцями. Одним стинали голови, іншим різали носи і вуха, відправляючи на важкі земляні роботи в Гадяч [7, с. 116]. Подальший хід подій висвітлює високопоставлений сучасник, французький офіцер, дипломат та історик, автор «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє. В 1646 р. він командував козаками при облозі Дюнкерка. В 1648–1654 рр. займав посаду секретаря французького посольства у Варшаві. Добре поінформований іноземець писав: «Козаки одразу розгромили французького полковника Маріона, якого гетьман Конецпольський залишив там із двомастами чоловік для спорудження фортеці, гетьман відрядив туди на зимування частину своїх військ, аж доки фортеця не стала обороноздатною» [34, с. 36].

Отже, в розореному козаками Кодаку життя не припинялося. Польський гарнізон ввели туди одразу ж після його звільнення від повстанців. Скільки ж він там перебував? До зведення нового Кодаку на новому місці трохи нижче по течії Дніпра на схід від зруйнованого замку Маріона чи для нього були збудовані казарми на новому місці? Відповідь дає «План фортеці на Кодацькому порозі» Ф. Гектанта. На південній околиці замку бачимо на узвишші, нижче старого сільського кладовища лінію укріплень у вигляді рову і валу з трьома равелінами – один у центрі і два по краях зі сторони степу. Кінці прямого укріплення відходили під кутом у різні сторони, захищаючи фланги. Із внутрішньої сторони під захистом рову, валу і равелінів упродовж усього укріплення показано розміщені в ряд 48 будинків-казарм для частини гарнізону, який не був задіяний для несення сторожової служби на валах Кодака.

Це було передзамкове, досить таки потужне укріплення, яке боронило фортецю із півдня зі сторони степу, найбільш уразливої ділянки твердині. Природа створила могутній захист Кодака, яким вдало скористалися будівничі. Підступи із заходу прикривала глибока і широка балка Нижня Сажавка, з півночі – крутий скелястий берег Дніпра, зі сходу – балка Солошинова. Лінію укріплень і казарми зведено влітку 1636 р. Зруйнований замок Маріона (Кодак-1) втратив своє значення і в джерелах більше не згадується.

Світло на подальші події проливають офіційна переписка польського короля Владислава IV (1595–1648) з великим коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським, натхненником будівництва нової фортеці. Ці наративні джерела свідчать, що вже з кінця 1635 р. польські війська перебували в Кодаку. В листах короля багато порад, пропозицій і вимог, щоб ця «фортеця наддніпровська», на якій «честь і достоїнство Речі Посполитої лежить» була «досконально закінчена». Вже 24 січня 1636 р. король радив послати на допомогу гарнізону 300 драгунів «найспосібніших» [42, с. 9]. Порох, свинець і гноти доставили із Бару [24, с. 27], резиденції великого коронного гетьмана, артилерію Дніпром із Смоленська. Того ж року 7 березня король писав про виділення додаткових 200 драгун для безпеки Кодака.

Що саме і коли спонукало владу відмовитися від відновлення зруйнованого укріплення і будівництва нового в іншому місці достеменно не відомо. Польський дослідник Міхаль Антонов слушно підмітив: «Значно важче, ніж у перший раз, було робити те саме вдруге» [37, с. 294]. Вважаємо, що саме швидке захоплення І. М. Сулимою фортеці без належного спротиву гарнізону спонукало уряд до значного збільшення площі нового укріплення, його обороноздатності, озброєння, залоги, військового спорядження, продовольства, фуражу і т. д. Мар'ян Дубецький це підтвердив: «Кодак побудований впро-

довж кількох місяців, лише кілька годин чинив опір зухвалим воякам, яких Сулима привів під його вали» [39, с. 61; 12, с. 411].

Досі не вщухають суперечки стосовно автора проекту нової фортеці. Поряд із згадуваним відомим Г. Л. де Бопланом на сцену виходить картограф, фортифікатор і артилерист Ф. Гектант. За свої знання у військовій справі він одержав титул «контролера арсеналів королівських» і шанобливе величання «польського Архімеда». Його високо цінував король Владислав IV і дослухався до його порад. Він укріплював Львів, готував польську армію до війни зі Швецією. Саме він зробив єдину повну морську карту Польщі.

Г. Л. де Боплан у своєму «Описі України» не стверджує, що він був автором проекту і керував будівництвом нової фортеці. У Швеції знайшли накреслений на пергаменті «План фортеці на Кодацькому порозі», підписаний «інженером його королівської милості Фредеріком Гектантом», німцем за походженням [42, с. 11]. Такої транскрипції в написанні прізвища і національності дотримується М. Г. Вавричин [4, с. 154], один із авторів додатку до «Опису України» та Ю. А. Мицик [23, с. 137]. В. О. Голобуцький зве королівського інженера Ф. Гектантом [8, с. 347]. В. М. Заруба вважає його шведом за походженням Фредеріком Гектантом [14, с. 26].

За останніми даними вважається, що будівництвом другого Кодака на новому місці керували Ф. Гектант, І. Арцишевський та Ян Пляйтнер [23, с. 137]. Виявилось при цьому, що здійснити виконаний на пергаменті план потужного укріплення реально на місцевості через хронічне безгрошів'я дуже важко. Асигновані весною сеймом 1635 р. 100 тис. злотих лише частково використали за призначенням. Решта розійшлася на інші цілі [37, с. 294].

С. Конецпольський порекомендував королю звести фортецю натуральним, сьогодні б сказати, господарським способом. Роботи розпочали весною 1636 р. шостого, за іншими даними сьомого берез-

Рис. 3 | Асигнований з Польщі на будівництво нової фортеці з 1635 р. 100 тис. злотих лише частково використали за призначенням. Решта розійшлася на інші цілі.

Владислав IV. Гравюра з портрета Петра Рубенса 1624 р.

ня король видав універсал: «Владислав IV, з ласки божої король... Всьому милостивому панству і кожному зокрема, кому зосібно, кому про це відати належить, а саме: селам і містам всім, що лежать над Дніпром, повідомляємо. Щоб у цілому тому краю, а також в усій Речі Посполитій було спокійно, необхідно, щоб фортеця, яку закладено біля Кодака, була закінчена в досконалості. Окрім того, не бачимо на цей час іншого і кращого способу, як з усіх міст і містечок українських взяти робітників для завершення згаданого замку і для робіт біля нього таких, які зможуть працювати з кайлом та заступом. Необхідно, щоб згадані міста (Київського та Чернігівського воєводств. – *В. М.*) їх надіслали. Для кожного вельможний гетьман великий коронний визначить місце, забезпечить усім необхідним» [14, с. 23–24].

Робітники мали з'явитися із запасом продовольства, за яке потім заплатить державна казна. Роботи мали охороняти 500 драгунів і служити гарнізоном. Грошима на оплату воякам і робітникам мали слугувати несплачені податки в Київському воєводстві за минулі роки. Здається, їх не вдалось зібрати. До того ж волю короля і великого коронного гетьмана саботували місцеві урядовці. Старости та державці вели себе як повновладні безконтрольні володарі королівщин і не хотіли коритися верховній владі [10, с. 227].

Коштів на будівництво фортеці і оплату воякам надходило мало. Шостого липня 1636 р. король у листі до С. Конєцпольського з гіркотою був змушений визнати: «Закінчення Кодака через відсутність грошей відкласти до другого часу» [11, с. 10]. Залога із 500 драгунів залишилася в казармах Кодака. Командував гарнізоном піхотний капітан, пізніше губернатор Ян Войнслав Жолтовський (Жултовський?–1640).

Будівництво з такими потугами Кодака стривожило сусідів, перш за все Кримське ханство і Туреччину. Турки навіть послали своїх агентів довідатись: на чийй землі йде зведення укріплення – Речі Посполитої чи Османської імперії. І їм було чого тривожитись. Із переписки короля і великого коронного гетьмана виразно видна мета побудови твердині: посилення оборони південно-східних рубежів Речі Посполитої, перш за все українських земель, і «загнuzдати козаків», припинити їх морські походи. Про це писав король 1 жовтня 1637 р.

Повстання 1637 р. під керівництвом Павла Бута (Павлюка) спонукало до «завершення оборонних споруд Кодака» [24, с. 28]. До робіт закликали велику кількість людей із самої Польщі. Мабуть, це дало привід польському історичу, автору першої монографії про Кодак М. Дубецькому (1838–1926) вважати, що вже в серпні 1637 р. зведене укріплення оглядав великий коронний гетьман. Це не відповідає дійсності.

Постійною залишалася фінансова проблема. За свідченням М. Антонова, в 1638 р. сейм виділив на будівництво фортеці 90 тис. злотих. Гроші «поступали повільно, частинами, що значно уповільнювало об'єми і темпи робіт» [37, с. 294].

Для продовження будівництва С. Конєцпольський брав гроші в кредит і вкладав власні кошти [11, с. 28]. Великий коронний гетьман добивається від коронного підканцлера надіслати гроші в Кодак до 1 грудня 1638 р. З'являється чергова недостовірна звістка в джерелах про закінчення будівництва фортеці восени 1638 р. [5, с. 441; 35, с. 149]. Не вносить ясності у вирішення питання відносно дати завершення будівництва Кодака авторитетний багатотомний «Словник королівства Польського і інших країн слов'янських», який стверджує, що «Кодак...вище порогів zalozona (закладена – В. М.) okolo 1640 г.» [43, с. 844]. Як бачимо, неправильна дата закладення фортеці аж ніяк не може сприяти пошуку істини.

Станіслав Конєцпольський.
Копія з портрета XVII ст.

В умовах козацько-селянського повстання Я. Остріяниці і Д. Гуні 1638 р. роботи на будівництві не припинялися. Король наказав малопольським воєводствам, які займали південну і східну частину Польщі направити людей для кріпосних робіт на Кодак. У 1639 р. їх мали замінити західні воєводства (великопольські), Прусія, Мазовія та Підляшшя. Не все йшло гладко. 16 травня 1638 р. Владислав IV сповіщав великого коронного гетьмана, що адміністрація і люди неохоче йдуть у голодну далеку дорогу, воліючи відкупитися.

Вирішальним став 1639 р. Король підкреслював, що «Кодак вимагає закінчення і оснащення комментау (артилерії?) і боеприпасів». У відповідь на лист Владислава IV від 30 квітня 1639 р. С. Конєцпольський писав: «Коли упустити цей рік, то козацьке свавілля знову б зросло і на його приборкання були б знову потрібні кошти, сили і кров». Для недопущення цього весною 1639 р. на Запорозжя відправили реєстрових козаків із наказом вигнати звідти своєвільників-запорожців, спалити чайки, розмістити на Микитинській Січі залогу, а на ближніх і дальніх шляхах, які вели на Низ, виставити сторожу і блокувати його.

Поширилися чутки про можливість татарського нападу на Україну і Польщу. С. Конєцпольський для охорони кордонів відправляє два козацьких реєстрових полки і важкоозброєну частину польського війська стерегти Кучманський шлях на чолі із брацлавським воєводою польним коронним гетьманом Миколою Потоцьким. Козацький

комісар із двома полками реєстровців охороняв Чорний шлях. Сам же великий коронний гетьман із Переяславським і Чигиринським полками, частиною польського війська і декількома панськими загонами вирушив на Кодак. Там вже перебувало залогою 600 піхотинців і 100 запорожців [24, с. 28] (мабуть це були реєстровці). Збір військ для цього походу призначили на 27 червня під Каневом. 5 липня 1639 р. С. Конєцпольський стояв табором під Каневом на чолі чотиритисячного війська [42, с. 10]. З ним були хоругви чернігівського воєводи, майбутнього польного гетьмана Марціна Калиновського та «люди робочі» з околиць Чигирин, Черкас і Канева.

11 липня великий коронний гетьман із надвірними хоругвами магнатів підчасного Миколи Острога, сумнозвісно відомого коронного стражника Самуеля Лаща-Тучапського та коронного конюшого князя Домініка Острозького-Заславського, М. Калиновського та супроводжуючі його польські війська прибули до Кодацького порогу. Під час робіт вояки величезною дугою, кінці якої впиралися в правий берег Дніпра, стали укріпленим табором. У центрі був Кодак, надійно захищений від татарського нападу. Це не була зайва обережність і пересторога. Під час робіт орда прорвалася через Запорожжя на Лівобережну Україну. С. Конєцпольський виступив із військами з-під цитаделі, перегородив хизакам дорогу назад і розгромив їх на Ворсклі [11, с. 11, 12].

Із 11 липня і по 3 серпня під особистим наглядом великого коронного гетьмана йшло інтенсивне будівництво фортеці. З часом на березі Дніпра вирости із землі і дерева потужні земляні, обложені дерном, вали, глибоченний та широченний рів з єдиним підйомним мостом, могутні бастіони, куртини і рavelіни. А поки що на початок серпня 1639 р., як свідчить М. С. Грушевський (1866–1934) [11, с. 28], кодацьку фортецю зведено лише на кілька ліктів (лікоть – міра довжини, яка дорівнювала 556 мм=55см).

Велике скупчення військ стало відчувати нестачу продовольства. Третього серпня 1639 р. С. Конєцпольський затвердив і передав першому кодацькому губернатору Яну Жолтовському (Жултовському) детальну інструкцію для подальших дій – підтримувати дисципліну, проводити навчання, вести розвідку і т. п. Вперше цей документ опублікував О. Чоловський, текст якого зайняв майже три сторінки. Звалася вона «Інструкція його милості пана краківського пану Жолтовському, губернаторові міста Кодака. Дана в обозі в Кодаци 3 серпня 1639 році». Звертаємо увагу читачів: офіційний статус Кодака був не фортеця, а місто!

У цей же день великий коронний гетьман із частиною польських військ та надвірними хоругвами магнатів залишив недобудовану фортецю і вирушив на Полтаву. Продовжувати будівництво з жовні-

рами і двома полками реєстрового козацтва (Переяславський і Чигиринський) залишився воєвода брацлавський Стефан Потоцький [24, с. 28]. Йому доручалось по можливості закінчити будівництво фортеці в 1639 р. Коли ж це буде неможливо зробити, то, добре укріпивши його навкруги, закінчити весною 1640 р. Не була вона закінчена ані в 1640, ані в 1641 – 1643 рр. Як довго перебував у Кодакі С. Потоцький ми не знаємо. Відомо, що в 1639 р. гарнізон становив 1500 чол. [24, с. 29], термін служби якого закінчувався 1 вересня 1639 р. Конєцпольський просить короля посприяти у виділенні для них коштів. Чи залишився цей гарнізон на зиму 1639–1640 рр. невідомо. Мабуть, залишився через складну ситуацію навколо Кодака.

Зберігалася реальна загроза ворожого вторгнення. Татари стали випалювати степ в околицях Кодака. З валів було добре видно заграву від пожежі. Про це 24 січня 1640 р. повідомляв губернатор С. Конєцпольського. Другого лютого надійшло повідомлення великому коронному гетьману про пошуки ханськими яничарами місць переправ через Дніпро. Я. Жолтовський привів у підвищену боєготовність жовнірів та козацькі війська [24, с. 31]. Із цього можна зробити висновок, що в замку залишилися Переяславський і Чигиринський реєстрові полки. Сотню козаків із складу залоги аж ніяк не можна віднести до розряду «козацьких військ».

Дуже важкою для гарнізону стала перша зима 1639–1640 рр. Давалася взимку не тільки напружена військова ситуація довкола фортеці. До всіх бід ще долучалися нестача продовольства та безгрошів'я. Брак грошей не дозволяв купити продукти харчування. Зима надовго запам'яталася всім, хто її пережив. У 1649 р. учасник цього зимування писав про важку службу в прикордонній фортеці, вилазки в Дике Поле проти татар, несення сторожової служби в Кодакі, холод, злиденну похідну їжу [22, с. 16]. Зарплата жовнірам постійно затримувалася. Згідно з умовами найму козак мав отримувати за квартал 31 флорин, піхотинець – 11.

М. Дубецький свідчить, що численні бої на полях Кодака були не тільки з ордою, але і з козаками, «які час від часу зав'язували бої з кодацьким гарнізоном», вбивали гінців, затримували доставку продовольства і боєприпасів [12, с. 431, 432].

Сутички з татарами були настільки буденним явищем, що про них згадували лише мимохідь. За декілька днів до прибуття в Кодак князя Яреми (Ієремії) Вишневецького восени 1647 р. гарнізон повернувся із вдалого походу. Другого листопада 1647 р. великий коронний гетьман Миколай Потоцький писав у листі королю із своєї резиденції в м. Барі на Поділлі (сучасної Вінницької обл.) «І підтверджує ці їх донесення язик, взятий у полон під Кодакі з ватаги наголову розгромлених кримських татар» [12, с. 439].

Недобудований Кодак стає яблуком розбрату між Польщею, Кримським ханством і Туреччиною. Водночас це місце активної дипломатії Речі Посполитої із сусідами. В липні 1639 р. сюди приїхали посланці від путивльського воєводи Московської держави. Насправді це був розвідувальний візит: «вони хотіли знати, що ми (тут) робимо» [24, с. 29]. 29 листопада 1639 р. С. Конєцпольський одержав листа від кримського хана Бехадур-Гірея із скаргою на начебто будівництво фортеці на його землях. Для заспокоєння хана із Кодака виїхав посланець великого коронного гетьмана. Татари не погодились із доводами, що укріплення будується для утримання запорожців від походів Дніпром на кримське і турецьке узбережжя і для їхніх же інтересів. Більше того, вони прекрасно розуміли, «що цей замок (Кодак) є дуже нам небезпечний» [24, с. 30].

Хан затримав посланця із Кодака і нарікав на захоплення козаками багатьох татарських бранців. Якщо ж поляки не перестануть будувати фортецю, то татари і ногайці нападуть на Польщу. Згодом посла відпустили. Ситуація через Кодак продовжувала залишатися загрозливою. Владислав IV і С. Конєцпольський вживають енергійних дипломатичних заходів із недопущення військового зіткнення з Кримом і Туреччиною. В лютому 1640 р. у Стамбул відправився польський посол з метою довести, що Кодак стоїть на землях Речі Посполитої, а не Туреччини. Він також вказував на безпідставність загрози з боку цієї фортеці, у той час як могутні королівські твердині Кам'янець (Подільський. – В. М.) та Бар, дніпровські острови з козаками стоять набагато ближче до Очакова (турецька фортеця на Дніпровському лимані. – В. М.), ніж Кодак. Тому не варто так його боятися. Посол запитував: «Невже дві чи три тисячі жовнірів, які знаходяться в Кодакі, страшніші, ніж 60–80 тис. свавільних козаків, які перебувають понад десятку миль?» На наш погляд, вказівка на «дві чи три тисячі жовнірів» свідчить про значне посилення гарнізону в період загострення взаємовідносин із сусідами під час зведення твердині. Авторитетний знавець запорозького козацтва В. О. Голобуцький прямо вказує на гарнізон Кодака в 2 тис. чоловік [9, с. 31]. Цю цифру у 1912 р. назвав Т. Краснопільський [17, с. 96].

Незважаючи на очевидні факти, послу доводилося переконувати Порту, що ніякого захоплення їхньої території не було і немає. Дипломат писав: султан так «взявся на нас через Кодак, що сам хотів його зносити», а своєму васалу кримському хану під страхом смерті – наказував напасти на Кодак. Молдавський господар, майбутній сват Б. Хмельницького (1595–1657) Василь Лупу (Лупул) (?–1661) попереджав короля про змову хана із сілістрійським пашею про спільний напад на Польщу, добиваючися згоди султана. Вони підбурювали свого сюзерена тим, що Кодак збудовано на його землях. Татари не полиша-

ли намірів напасти на ненависну їм фортецю. Про це в 1641 р. С. Конєцпольський повідомляв короля. Восьмого вересня 1643 р. черговий польський посланець мав схилити султана на свій бік обіцянкою відправити в Очаків усіх турецьких невольників, викуплених запорожцями у донських козаків, яких утримували в Кодаку [24, с. 32].

Турки задовольнилися поясненнями, що Кодак збудовано на польських землях і не стали вимагати його знищення. Вдалося підписати старий трактат, встановлений із попереднім султаном. Загроза війни була відвернута.

В екстремальних умовах 1640 р. проводились інтенсивні роботи зі зведення укріплень. Будівництво фортеці не було закінчено і в 1642 р. Польський дослідник Михаль Антонов свідчив: «У серпні (1643 р. – *В. М.*) надійшло розпорядження С. Конєцпольського – без будь-яких попереджень збирати на Україні всі залишки після сплати козакам (реєстровим. – *В. М.*) жалування і направляти в Кодак на закінчення укріплень» [37, с. 294]. Чи були вони закінчені в цьому році невідомо. Отже, перші 4–5 років існування Кодака були направлені не на розбудову міста, а на його обороноздатність.

Імовірно, будівництво фортеці було в основному закінчено в 1644 р. До самого її захоплення козаками в жовтні 1648 р. продовжувалось посилення фортифікаційних споруд, поглиблення рову і насипання щорічно валу на лікоть [21, с. 412].

У 1640 р. загинув чи помер перший губернатор Кодака Я. Жолтовський. Його поховали в костелі. На надгробку вирізали слова: «Залишений як губернатор і старший 600 чоловік німецької піхоти і декількох сот драгунів (вид кавалерії, здатної воювати в кінному і пішому строю – *В. М.*) нової фортеці, названої Кодак, оборону якої доручив йому король і Річ Посполита, виконав все на відмінно. Грізна фортеця збудована для стримування ворогів зовнішніх і внутрішніх та на острах їх численних бунтів... Цінований королем, шанований жовнірами, невтомний у військових трудах заслужив вдячність нащадків» [42, с. 18].

У цій довгій епітафії в дусі XVII ст. звернемо увагу лиш на чисельність гарнізону. Крім відомої цифри 600 чоловік найманців і 100 козаків у ній згадано ще «декілька сот драгунів». Можливо, це було підсилення гарнізону недобудованої фортеці в умовах загрози війни ханом і султаном.

Губернатором фортеці став Кшиштоф Гродзицький, професійний воїн, учасник Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Вивчав артилерію і фортифікацію. Служив під командуванням знаменитого полководця Альбрехта Валленштейна (1583–1634) і С. Конєцпольського. За свідченням О. Чоловського, він «присвятив себе фортеці і виконанню завдань, які перед ним стояли. З новою енергією збері-

гав у ній порядок, заведений Жолтовським. Звернув увагу на її подальше зміцнення шляхом підвищення валів і поглиблення ровів» [42, с. 18].

Про потужність споруди свідчать плани Ф. Гектанта (1600–1666), Я. Пляйтнера та І. Арцішевського, Д. І. Яворницького та виявлено-го нами у фондах московського ЦДВІА [33]. Фортеця являла собою майже квадрат, за даними О. Чоловського, кожна сторона якого мала 30 pretow (в перекладі з польської означає прут, брус, стержень), або 228 ліктів [42, с. 12]. Яке цифрове значення має «прет», ми не знайшли. Лікоть же в Польщі становив 54,9 см, литовський дорівнював 60,4 см [6, с. 215]. Який саме лікоть мав на увазі автор, ми не знаємо. Чи є бодай якісь підстави обчислювати сторону квадрата не в 30 претів, а в 30 м, як це робить В. М. Заруба [14, с. 26]? Якщо ж для спрощення обчислення заокруглити значення польського ліктя із 54,9 см до 55, то, помноживши цю цифру на 228 ліктів, одержимо не 112,5 м довжини зовнішньої сторони квадрата [15, с. 30], а 125,4 м. Якщо ж О. Чоловський привів литовський лікоть, то розміри сторін фортеці будуть ще більшими.

У 1672 р. запорожці зробили обміри фортеці. Виявилось, що «навколо те місто Кодак має 900 сажнів» – трохи більше 1800 м [35, с. 286]. Твердиню оточував бездонний сухий рів. Таким він зображений на плані Кодака Ф. Гектанта 1639 р. На гравюрі Г. Боденера – плані Кодацької фортеці, виданому в 1687 р. у німецькому місті Аугсбурзі [16, с. 63], зображено заповнення рову водою із Дніпра. Такого не було. На заваді стала геологічна будова правого берега. Фортеця розміщувалася на високому скелястому узвишші. Щоб дібратися до води і заповнити рів потрібно було прорубати в граніті канал глибиною щонайменше 30 м і 10 м шириною. Про це немає свідчень жодного джерела, як і слідів каналу навколо укріплення. Варіант гравюри Г. Боденера – план Кодака – нами виявлено в ЦДВІА ВУА № 220096, відрізняється тільки розширеним змістом картуша [33].

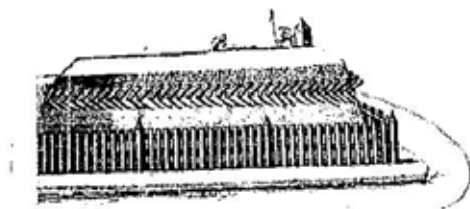
На кожному куті квадрата стояли вежі з винесеними наперед баціонами (від фр. Bastion – від пізньолатинського bastillio – «будую укріплення»). Це були п'ятикутні земляні споруди. На відміну від замкнених фортечних башт задня сторона їх залишалася відкритою в сторону подвір'я укріплення. Бастион складався із одного чи двох валів. Перший був головним. За ним розміщувався кавальєр, на валгангах яких стояли гармати, прикриті від обстрілу бруствером. Гармати на фасаді (передній стороні) прострілювали місцевість по фронту, а на флангах (бокових сторонах) бастиону – простір уздовж стін і фортечний рів [3, с. 48; 28, с. 53–54].

Така конструкція фортеці давала змогу вражати атакуючих на значній відстані від укріплення, захищати рів та підніжжя куртин (від

франц. Courtine – стінка, яка з'єднує два бастіони) [19, с. 247]. Кожний бастіон міг боронити сусідній. Перехресний вогонь із кількох рівнів двох бастіонів не залишав мертвих зон (недосяжних для обстрілу. – В. М.). В середині бастіонів і куртин розміщувалися каземати – приміщення для зберігання зброї, боєприпасів, військового спорядження, продовольства, фуражу і т. п. [20, с. 125].

Підступи до валу і бастіонів із трьох сторін захищав глибокий сухий рів, а з четвертого (північно-східної сторони) – стрімкий кам'яний берег Дніпра. Надзвичайно важливою системою оборони являлись вали і рови. Немає однозначної оцінки їх параметрів. У літературі наводяться дані про їх висоту і глибину, які суттєво відрізняються, деколи майже в два рази. Так, О. В. Харлан висоту валу визначає в 12,8 м [32, с. 71], В. М. Заруба – 14 м [14, с. 27], глибину рову ці ж автори визначають у 10,7 м і відповідно 22 м. Коливалися показники ширини рову. Зупинимось на найновіших. Ширина внизу – 14 м, вгору – 16 м [15, с. 30].

Зі сторони Дніпра для кращого обстрілу аж до гирла Самари Кодацького порогу вал перетворили в куртину. Одночасно висунули вперед лобові частини прилеглих до північно-східної сторони обох бастіонів уздовж берега у вигляді клешневих половин. Унаслідок цього сторони фортеці розширились і висунулись у праву сторону, значно збільшивши площу фортеці [42, с. 12].

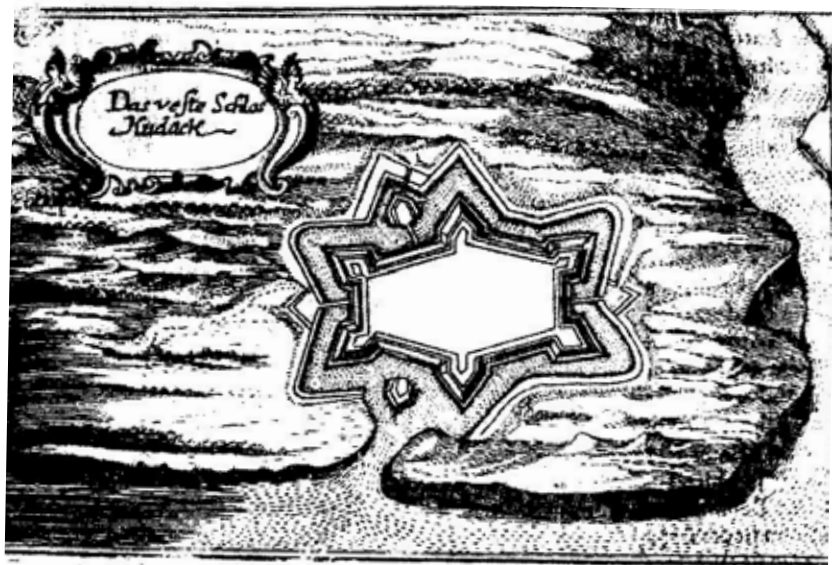
Кодацькі бастіони (реконструкція)

Основу валу вздовж його напрямку до ескарпу вінчав парапет для захисту жовнірів і гармат від ворожого вогню. Ескарп захищали два ряди частоколу. Один стирчав із землі парапета горизонтально, другий – із підніжжя валу вертикально, утворюючи дві стіни в різних площинах і затрудняючи доступ до вершини валу [42, с. 13].

Картографічний матеріал і плани фортеці служать цінним і часто єдиним джерелом графічно-візуальної інформації про систему укріплень Кодака, його зовнішній і внутрішній вигляд та прилеглої території. Оборону найважливішої південно-східної ділянки фортеці зі сторони степу підсилено додатковим зовнішнім укріпленням – кронверком (від нім. Krone – «вінець» і werc – «справа» – зовнішня при-

будова фортеці у вигляді двох крил) [18, с. 244], або двох бастионних фронтів [19, с. 821].

З'єднував їх рavelін (від франц. – ravelin – допоміжне зовнішнє укріплення у вигляді кута, направленогo вістрям у сторону нападаючих), який складався із валу і рову. Розміщувався посередині найбільш відповідальної сторони фортеці [29, с. 55]. Крім цього, бачимо на плані ще три рavelіни. Один був на північній стороні з боку Дніпра, другий прикривав єдиний вихід із фортеці на західній стороні «криловські ворота» із перекинутим через набитий гострими палями, так званим часником, [35, с. 286] рів підйомним мостом [42, с. 13]. Третій – на східній куртині. Ці додаткові допоміжні укріплення прекрасно видно на плані 1687 р. Всі ж інші елементи фортеці показані на гравюрі.

План Кодаської фортеці. Гравюра з видання «Cyaneae oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen» (Аугсбург, 1687): Гійом Левассер де Боплан. *Опис України*. Київ, 1990.

План Ф. Гетканта має великі, тільки в ньому закладені, інформаційні можливості щодо розміщення об'єктів на території навколо фортеці. В експлікації (від лат. explication – «пояснення») розкрито зміст, у т. ч. і в цифровому вираженні, умовних позначень на планах і картах [13, с. 588]. Так, масштаб профілю валу містить цифрові значення кожного елементу цієї дуже важливої фортифікаційної споруди, що дозволяє легко визначити його розміри.

Поряд із редутом Ж. де Маріона позначено п'ять продовгуватих споруд. Вважається, що це були казарми для проживання його гарнізону. Всі ці об'єкти захищав рів і вал прямокутної форми, четвертою стороною якого слугувало урвище Дніпра. Вище, на північний схід від першого Кодака, розміщувався базар у вигляді трьох прямокутних споруд у вигляді літери П.

Вище другого Кодака з південної сторони тягнувся вже згадуваний довгий ряд прямокутних споруд по прямій лінії, який обмежував оборонні рів і вал із трьома рavelінами, так званий *obwosz*, або периметр у перекладі з польської мови.

Ниже цих споруд йшла ще одна така ж лінія споруд, паралельна першій. З обох сторін цього ряду показано по п'ять будівель перпендикулярно до першої лінії і рову. Із східної сторони простяглася лінія таких же прямокутників-споруд невідомого призначення, які майже під прямим кутом завертались на рівень нижчої лінії. Існує думка, що це було поселення допоміжного складу залоги [32, с. 10]. Вірогідніше, це були склади товарів чи майстерні ремісників. Для такого припущення існують реальні підстави.

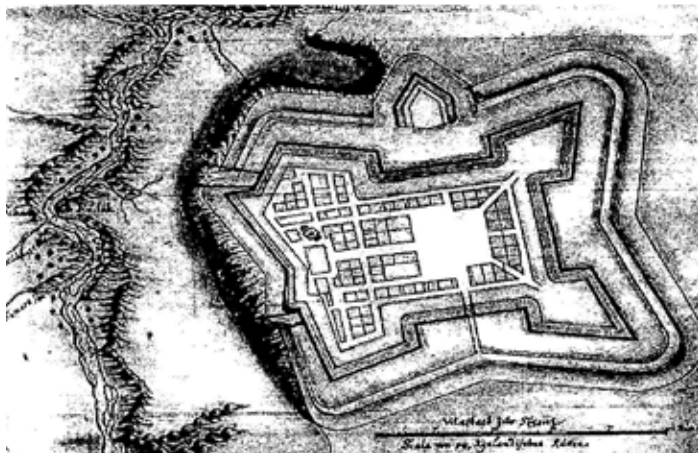
Отже, Кодак не був самостійною спорудою на крутому дніпровському березі. На його околицях кипіло невідоме для нас життя. У жовтні 1647 р. у фортеці побував офіцер із почту Я. Вишневецького Б. Машкевич. В його щоденнику з'явилися такі рядки: «В слободке под замком было около шестидесяти домов, где жили захожие люди, которые не занимались земледелием по причине опасности со стороны орды...Рыболовство шло очень успешно». Безперечно, це були рибалки, які прибули з Київщини, Полісся, Волині. Кількість «захожих людей» невідома. Враховуючи великі розміри слобідки, значного поселення як на ті часи, їх було багато. Нам практично нічого невідомо про їх побут.

Що ж являв собою другий Кодак всередині валів і ровів? Відповідь надає надісланий польським істориком Єжі Чаєвським із міста Щеціна план, відомий також як план Яна Пляйтнера, одного із будівничих фортеці, який зберігається у Краківському Музеї Чарторйських. Це було справжнє місто з чітким плануванням, мережею вулиць, розбитим на правильні геометричні квартали. В центрі розміщувалася площа. Від неї три великі вулиці вели до північної сторони укріплення. Середня із них була центральною, найширшою, яка сходилась із будинком губернатора. Від площі йшов прямий шлях до в'їзної брами на західній стороні замку та до західного і південного бастіонів. З північної сторони показано чотири проходи до Дніпра по воду. Згодом на території фортеці викопали, точніше вирубили, у скелі глибоку криницю із таємним ходом до Дніпра [14, с. 26–27; 39, с. 67].

Місто мало втілити найновіші досягнення фортифікаційного будівництва доби Відродження, створити оптимальні форми укріплення з надійним захистом жителів від вторгнення та розташуванням всередині фортеці житлових кварталів з найважливішими громадськими будівлями, зокрема, костелом.

Плани Я. Пляйтнера та І. Боденера виконані в манері ідеального міста-зірки, оточеного з усіх боків численними бастіонами, равелінами і кронверками, які наче промені виходять із укріплення. До речі, перший проект ідеального міста-зірки виконав італієць Філарете. Послідовник-земляк В. Скамоцці втілює проект М. Пальманцова. В Україні першим ідеальним містом-зіркою стала Жовква, реконструйований древній Галич, Броди, новозведений Станіслав (зараз м. Івано-Франківськ) [20, с. 156, 161].

На плані в переважній більшості показані однотипні, приблизно одного розміру і форми будівлі, повторюючи конфігурацію внутрішньої сторони укріплень. По периметру забудови вздовж західної, південної і східної сторони йшла суцільна вулиця з усіма відтвореннями форми валу. Найгустіше забудована і вкрита кварталами і перехресттями вулиць північна, прилегла до Дніпра, частина фортеці. Кодак планувався як справжнє середньовічне місто з усіма атрибутами тогочасної інфраструктури із досить великою площею. На основі даних масштабу плану Ф. Гектанта шляхом елементарних обчислень отримуюмо дані, які свідчать, що новий Кодак був у 21 раз більший за форт Ж. де Маріона. За даними Д. І. Яворницького 1888 р. [36, с. 117] та В. Б. Антоновича (1834–908), 1896 р. внутрішня площа фортеці становила п'ять десятин (трохи більше п'яти гектарів. – В. М.), на якій розміщувалося 10 лоцманських садиб [2, с. 411] та садиба купця Зверева.

Зрозуміло, що спершу в фортеці будували об'єкти військового, господарського і побутового призначення: дерев'яний будинок із самарських лісів для призначеного в 1636 р. губернатором Кодака Я. Жолтовського, житло для офіцерів, цейхгауз для зберігання зброї і військових припасів, продовольства, льохи для пороху, утримання в'язнів і полонених та інших побутових потреб.

Що ж було втілено в життя із блискучого плану Я. Пляйтнера? Яким був Кодак всередині? Ми не знаємо. Немає жодного графічного зображення міста-фортеці. Б. Машкевича як професійного військового цікавила система укріплень. Правда, його вразили житла ремісників: «багато виліплених із глини халупок таких малих розмірів, що в них можна було пролізти лише рачки» [21, с. 412]. М. Дубецький називав ці халупки «ліплянками» [39, с. 80]. Без сумніву, це було своєрідне «гетто» для бідних і знедолених. Без сумніву, вищі стани проживали в пристойних будинках, та як вони виглядали ми не знаємо.

Основний, переважаючий контингент жителів цитаделі становили вояки. Проживало тут і цивільне населення, діти і жінки [2, с. 24, 25] – сім'ї офіцерів гарнізону. За свідченням польського офіцера із почту Я. Вишневецького Богуслава Казимира Машкевича, який двічі побував в Кодаку в 1647 р., у фортеці в будиночках «жили різні ремесленники» [2, с. 412; 39, с. 80]. Які саме товари вони виготовляли і де збували вироблене мемуарист залишив без відповіді. До речі, це єдиний опис фортеці, несення служби і т. п. сучасника і очевидця.

У фортеці мешкала ще одна специфічна і, мабуть, незначна категорія жителів – домініканські монахи. З'явилися вони в 1642 р. У березні того ж року король доручив великому коронному гетьману «зайнятися справами заложення основи закону Божого». В Кодаку домініканцям виділили землю під костел і будинок для проживання та під слободи за валами фортеці [37, с. 294; 17, с. 96; 40, с. 239]. Спочатку їх було 2 чи 3, згодом число монахів настільки зросло, що вони заснували монастир [38, с. 24]. Розміщувався монастир за валами між балками Середня та Нижня Сажавка [12, с. 420, 486]. Як свідчить О. Чоловський, «Під валом збудували скромний дерев'яний костелик, в якому служило два ксьондза із ордена домініканців» [42, с. 13]. Костелик знаходився на території замку в північній стороні в прибережній частині укріплення. Його прекрасно видно на плані Я. Пляйтнера.

Для кого ж будували монастир? Хто в ньому мав спокутувати і відмолювати гріхи? Не жовніри ж гарнізону знімали лати і одягали рясу? На цей рахунок виношувалися далекоглядні плани на майбутнє успішне заселення Придніпров'я українськими православними селянами. Їх то і мали навертати із «схизми» в істинну католицьку віру ченці домініканці. Із 1643 р. кляштор став діяти [25, с. 32]. До 1648 р. ченців вже назбиралося доволі. Як згадка про них у місцевій

топоніміці залишилися так звані «яцкові могили», в яких були поховані монахи в буремні дні літа і осені 1648 р. [25, с. 32; 41, с. 239].

М. Дубецький свідчить: тодішній уряд покладав надії на народну колонізацію, яка відбувалася самостійно без будь-якого втручання влади. Слідом рухався шляхтич. І це підносилося рядом польських авторів, зокрема М. Дубецьким, як культурні завоювання польського плуга і високі цивілізаційні норми, які начебто намагалися поширити шляхта серед темної і грубої маси українського населення. Наступ шляхти на Придніпров'я подавався як союз хреста і плуга. Наведемо розлогу цитату автора першого дослідження історії Кодака: «Праця піонерів польської цивілізації – праця священика і орача розширили і укріпили могутність Речі Посполитої. Там, куди дійшов капелан із хрестом у руках, там, де пройшов плуг польського шляхтича-землероба, пролягли кордони Речі Посполитої і захищені підступи до цивілізації, зародку західноєвропейської культури». Вони дійшли до далеких околиць, з'явилися на так званому Низу Дніпровському, де був кінець кордонів християнських. У XVII ст. там польського капелана очікували величезні труднощі, часто пов'язані з героїчними справами, і тільки освячені могли тут утриматись. Без освячення Богом, без правдивої апостольської проповіді не могло бути справжнього землероба [40, с. 8].

Одна деталь. В. Б. Антонович і М. К. Дубецький в 1856–1860 рр. разом навчались на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира [27, с. 86; 31, с. 25]. Саме Володимир Боніфатійович залучив свого друга до підпільної революційної діяльності. Але совість історика і патріотизм виявилися сильнішими за колишні студентські дружні стосунки. В 1888 р. він у статті «Історичні байки п. Маріяна Дубецького» скептично оцінив вище наведену довгу тираду [1, с. 211–227].

Із перших днів свого короткого існування новозбудований Кодак як могутня європейська фортеця наноситься на карти Польщі і України. Вперше він з'явився на Генеральній карті України Г. Л. де Боплана 1648 р., Яна Янсона 1657 р., Крістофора Вейгеля 1720 р., Георга Сюттера 1720 – 1730 рр. та ін.

Фортецю оточували ненависть і злоба. Через дев'ять років Кодак упав під натиском повсталих. Польському пануванню в Україні прийшов кінець.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Історичні байки п. Маріяна Дубецького / В. Б. Антонович. – К., 1932. – Т. 1.
2. Антонович В. Б. Примечание к «Дневнику Богуслава Казимира Машневича» // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / В. Б. Антонович. – К., 1896. – Вип. 11.

3. Бастион // Военное дело. Энцикл. словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – М., 2006.
4. **Вавричин М. Г.** Примітки до «Боплан Г. Я. де. Опис України» / М. Г. Вавричин. – К., 1990.
5. **Василенко Н. П.** Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К., 1916.
6. **Геращенко Н. О.** Лікоть / Н. О. Геращенко // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 4.
7. **Голобуцький В. О.** Гомін, гомін по діброві / В. О. Голобуцький. – Д., 2003.
8. **Голобуцький В. О.** Запорозьке козацтво / О. В. Голобуцький. – К., 1994.
9. **Голобуцький В. О.** Чорноморське козацтво / В. О. Голобуцький. – Д., 2008.
10. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8, ч. 1.
11. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
12. **Дубецкий М.** Кодак. Приграничная крепость и её окрестности / М. Дубецкий // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Д., 2015. – Вип. 11.
13. Экспликация // Словарь иностранных слов. – М., 1989.
14. **Заруба В. М.** Кодак. Нарис історії фортеці / В. М. Заруба. – Д., 2014.
15. **Заруба В. М.** Фортеця над Кодацьким порогом / В. М. Заруба. – Д., 2013.
16. **Кот С.** Кодак: слава минувшини, сумне сьогодення // Наука і суспільство. – К., 1993. – № 5, 6.
17. **Краснопільський Т.** Старі Кайдаки // Дніпріві хвилі / Т. Краснопільський. – Катеринослав, 1912. – № 6.
18. Кронверк // Энцикл. словарь. Изд. Ф. А Брокгауза и И. А Ефрона. – СПб., 1895. – Т.16 а. – Кн. 32.
19. Куртина // Полный словарь иностранных слов. – М., 1903.
20. **Липа К.** Під захистом мурів / К. Липа. – К., 2008.
21. **Машкевич Б. К.** Дневник (1643–1649) / Б. К. Машкевич // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Б. К. Машкевич. – К., 1896.
22. **Мыщук Ю. А.** Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 / Ю. А. Мыщук. – Днепропетровск, 1985.
23. **Мицик Ю. А.** Козацкий край. Нарис з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.
24. **Мицик Ю. А.** Початкова історія Кодака у світлі документації коронного гетьмана С. Конєцпольського / Ю. А Мицик // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2010. – Вип. 8.
25. **Молчановский Н. В.** Рецензия на книгу М. Дубецкого «Приграничная крепость Кудак и её окрестности» // «Киевская старина» / Н. В. Молчановский. – К., 1900. – Т. LXXI. – № 10.
26. **Мороз В. С.** А так ли это было в Старых Кайдаках / В. С. Мороз // Гуляев Г. И. Очерки истории Екатеринослава / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Д., 2001. – Кн. 1.
27. **Мороз В. С.** Историк Мар'ян Дубецкий: наукова та громадська діяльність / В. С. Мороз // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Д., 2013. – Вип. 11.

28. **Петрашков С. В.** Бастион // Иллюстрированный военно-патриотический словарь / С. В. Петрашков, А. С. Петрашков. – М., 2007.

29. Равелин // Энцикл. словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1899. – Т. 26. – Кн. 51.

30. **Світленко С. І.** Урбогенезис Дніпропетровська: Особливості процесу в домодерні часи / С. І Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2010. – Вип. 8.

31. **Ульяновський В.** Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.

32. **Харлан О. В.** Церква в ім'я архангела Михаїла в містечку Старий Кодак / О. В. Харлан. – Д., 2010.

33. Центральний державний військово-історичний архів РФ. ВІА № 22095.

34. **Шевальє П.** Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1960.

35. **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І Яворницький. – Л., 1991. – Т. 2.

36. **Яворницький Д. І.** Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Д., 2005. – Ч. 1.

37. **Antonow M.** Przyczynki do dziejow Kudaku / M. Antonow // Prage historyczne w 30-lecie profesorskiej Stanislawo Zakrzewskiego. – Lwow, 1934.

38. **Gloger Z.** Dominikanie / Z. Gloger // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1978. – Т. 2.

39. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresowa i jej okolice: monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.

40. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresowa i jej okolice / M. Dubiecki. – Warszawa, 1900.

41. **Dubiecki M.** Dzisijszy Kudak / M. Dubiecki // Na kresachi i za kresamy. Wspominiia I szkice. – Kijow. 1914. – С. 227–241.

42. **Czolowski A.** Kudak. Przyczynki do zalozenia i upadku twierdzy. Z mapa i planem / A. Czolowski. – Lwow, 1926.

43. Słownik geograficzny krolewstwa Polskiego i innych krajow slowianskich – Warszawa, 1883. – Т. 4.

Надійшла до редколегії 21.03.2016

УДК 94(477.63) «16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО СОЮЗУ 1648 р.

Висвітлено доленосу роль кримськотатарської військової допомоги українській армії під час Визвольної війни українського народу сере-